

SPOMINI NA MEDČASJE

Vzvrtni pogled na izolacijo v času krize¹

Dan Podjed

83

IZVLEČEK

Članek se posveti fenomenu medčasje, torej vmesnega oziroma liminalnega časa, v katerem se siceršnja temporalnost preobrazi v nekaj novega, kvalitativno drugačnega. Avtor najprej predstavi, kako so se razumevanju medčasje med pandemijo covid-19 posvetili antropologinje in antropologi, nato pa opiše spominjanje in spreminjanje posameznika, ki je zaradi bolezni običal v dolgotrajni izolaciji. Skozi njegovo izkušnjo skuša pojasniti, kakšen človek nastaja v medčasu in kako lahko analiza posameznikove specifične situacije pripomore k razumevanju globalnega in lokalnega dogajanja in dojetanja časa v krizah.

Ključne besede: medčasje, liminalnost, kriza, izolacija, krizolacija, pandemija, negotovost

ABSTRACT

The article focuses on the phenomenon of the meantime, i.e. the time in-between, in which the ordinary temporality is transformed into something new, carrying a different quality. The author first makes an overview of how anthropologists worked towards an understanding of the meantime during the COVID-19 pandemic, and then describes the remembering and changing of an individual stuck in prolonged isolation due to illness. Through their experience, he seeks to explain what kind of human being is made in the meantime and how the analysis of an individual's specific situation can contribute to an understanding of global and local developments and perceptions of time in crises.

Keywords: meantime, liminality, crisis, isolation, crisolation, pandemic, uncertainty

Uvod

V začetku leta 2020 je kazalo, da se je začelo še eno običajno, normalno leto – z vsemi nenormalnostmi vred. Svetovni mediji so januarja poročali o izstopu Združenega kraljestva iz Evropske unije, o požarih, ki so pustošili po Novem Južnem Walesu in Virginiji v Avstraliji, ter o uradni obtožbi zoper tedanjega ameriškega predsednika Donalda Trumpa in njegovi morebitni razrešitvi. Slovenski mediji so se v tistem času

¹ Članek je rezultat projekta Izolirani ljudje in skupnosti v Sloveniji in na Hrvaškem (J6-4610) in programa Etnološke, antropološke in folkloristične raziskave vsakdanjika (P6-0088), ki ju je iz državnega proračuna sofinancirala Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

posvečali preglavicam manjšinske vlade, ki se je postopoma razkrajala, dokler ni ob koncu januarja njen predsednik odstopil. Izbruh skrivnostne »pljučnice« na Kitajskem je bil v novicah sicer že omenjen (glej npr. AFP 2020), a še ni postal glavna vest, ki bi zasedla naslovnice.

Že dva meseca kasneje je bila situacija povsem drugačna. Svetovna zdravstvena organizacija je 11. marca 2020 razglasila pandemijo covida-19, dan zatem je sledila Slovenija in objavila odredbo, v kateri je pisalo, da se »razglasi epidemija nalezljive bolezni SARS-CoV-2 (COVID-19)« (Uradni list RS 2020). Odredba, ki je začela veljati na ta dan ob 18. uri, je postavila na glavo utečene navade, hkrati pa pod vprašaj postavila možnosti za etnografsko terensko delo. Če so raziskovalke in raziskovalci načinov življenja želeli dostopati do ljudi, so se namreč morali zateči k novim in hkrati starim pristopom, vključno z raziskovanjem na daljavo kot – pogojno rečeno – sodobni različici »foteljske antropologije« (Podjed in Muršič 2021).

Bistveno za to razpravo pa je, da se je v začetku leta 2020 začelo obdobje krize, ki se je nepričakovano razvlekla na dolgi dve leti. Kot ugotavljam v prispevku, je takrat začel čas teči drugače, zdelo se je, kot da se razteguje in krči, podobno pa se je življenjski prostor za številne ljudi po svetu skrčil na štiri stene bivališča, med katerimi so ostajali tako posameznice in posamezniki kot družine in druge skupnosti.² Ob njihovem spominjanju izrednega stanja in reflektiranju izolacije se posvečam liminalnemu stanju v času pandemije, na katerega skušam pogledati retrospektivno ter s časovne – in seveda tudi kritične – distance razumeti, kako tovrstne »vmesne« situacije vplivajo na ljudi in družbo. Pri tem se posebej posvetim fenomenu *medčasje*, torej vmesnega časa, v katerem se siceršnja temporalnost bodisi raztegne bodisi skrči, v vsakem primeru pa se preobrazi v nekaj novega, kvalitativno drugačnega.³ V besedilu najprej predstavim, kako s(m)o se razumevanju medčasje med pandemijo posvetili antropologinje in antropologi v Sloveniji in tujini, nato pa opišem retrospektivno spominjanje posameznika, ki je v Srbiji zaradi bolezni obtičal v bolnišnični izolacijski komori. Njegovo izkušnjo podrobneje analiziram in skušam skozi jo pojasniti, kakšen človek nastaja v medčasu in kako lahko razumevanje posameznikove specifične situacije pomaga razumeti globalno in lokalno dogajanje v krizah.

² Omenjene »štiri stene«, med katerimi so v času pandemije obtičali ljudje, so v kontekstu tega prispevka predvsem metafora za uradne in neuradne omejitve gibanja, ki so jih nekateri upoštevali in se več zadrževali v svojih bivališčih, medtem ko so drugi tovrstne ukrepe spregledali in ravnali po svoje, ne glede na morebitne sankcije. Ob tem velja omeniti, da ukrepi za zajezitev pandemije – od omejitev gibanja in zaprtja šol do uporabe mask in obveznega testiranja – niso bili univerzalni, temveč so se med državami precej razlikovali (Mathieu idr. 2020) ter vplivali tako na širjenje virusa kot počutje ljudi in njihove odzive, vključno s protesti v nekaterih državah (OSCE/ODIHR 2020). V Sloveniji, denimo, so bili ukrepi predvsem v letih 2020 in 2021 razmeroma strogi; mednje sta sodila tudi omejitve gibanja na občine in t. i. *policajska ura*, kot so ljudje in mediji poimenovali omejitve gibanja med 21. in 6. uro, kar je slovenska vlada 20. oktobra 2020 sprejela s posebnim odlokom. Na ta ukrep so se kritično odzvali številni državljani in tudi nekateri pravniki, ki so razpravljali, če so bili tovrstni ukrepi pretirani ali celo neustavni (glej npr. Flander 2021).

³ Za podrobnejšo antropološko analizo časa in medčasje glej zdaj že klasične razprave, ki so jih objavili Fabian (1983), Gell (2001) in Munn (1992), novejši pregled teme pa precej temeljito predstavi Leitenberg (2023). O medčasu (angl. *meantime*) ter predvsem vmesnosti in čakanju poglobljeno razpravljajo tudi avtorice in avtorji zbornika, ki sta ga uredili Masquelier in Durham (2023).

V analizi me posebej zanima, kako na medčasje vpliva kriza. Ta je po slovarski definiciji »neugodno, težko rešljivo stanje« (SSKJ) in tudi »odločilni trenutek ali stanje« oziroma »(odločilni) preobrat« (Verbinc 1974: 389; Tavzes 2002: 629), ki se lahko pojavi bodisi v družbi ali podjetju bodisi pri posamezniku.⁴ Kriza je s svojimi specifikami povezana tudi s »klasičnimi« antropološkimi spoznanji, saj aludira na vmesno od treh faz obredov prehoda, ki jih je v začetku 20. stoletja opisal folklorist Arnold van Gennep (1977; izvornik 1909), in sicer so to 1. separacija, 2. tranzicija (tudi liminalna faza) in 3. inkorporacija (tudi reintegracija). Van Gennepovo trodelno shemo je v drugi polovici prejšnjega stoletja nadgradil antropolog Victor Turner (1974) ter v svoji razpravi o strukturah in protistrukturah razširil idejo obredov prehoda s konceptom liminalnosti ter pojasnil, zakaj za skupino ljudi v »vmesnem stanju« veljajo drugačna pravila kot za ostale člane skupnosti. Ob tem naj takoj poudarim, da je van Gennepov in Turnerjev model pri razlagah krize v tem prispevku o medčasju uporabljen v nekoliko drugačnem smislu kot pri razlagah obredov prehoda, kjer sta cilj in namen preobrazbe jasna, saj simbolno zaznamujeta vstop v novo življenjsko obdobje. Pri spremembah med krizami pa transformacija ponavadi ni vnaprej načrtovana ali orkestrirana, kot se to pogosto dogaja v fazah obredov prehoda. Nasprotno: kriza je (običajno) nenačrtovana, nepripravljena in pravzaprav tudi nestrukturirana, spremembe, ki se zgodijo med njo, pa bolj kot na sistematično restrukturiranje realnosti spominjajo na »vrtinec«, ki preobrazi uveljavljeno doživljanje časa in prostora ter premeša stalno in nestalno, normalno in nenormalno. Pomembno je še, da po turbulentnem času, ki povzroča občo »vrtoglavico«, kot temu pravi Daniel M. Knight (2021), krize sploh ni nujno konec. Nelagodno vmesno stanje se lahko podaljšuje v nedogled, podobno kot so v azilne domove in centre za pridržanje »začasno« nameščeni prebežniki in migranti, njihova agonija pa se lahko razvleče na mesece in leta negotovosti in »regulirane začasnosti« (Zavratnik in Cukut Krilić 2021), ter tudi podobno, ko se je razvlekla podnebna kriza, ki je iz prelomnega stanja postala trajna situacija, v kateri se je znašel planet in z njim seveda človeštvo, kar je vplivalo na fokus mnogih antropologin in antropologov, ki so se že pred desetletjem in več posvetili tej temi in začeli izvajati »podnebno etnografijo« ter s tega vidika obravnavati krize (Crate 2011). V sklepnem delu tega prispevka skušam zato nakazati, kako bi lahko reformirali obstoječe pojmovanje medčasja, in vmesnosti, posebej v obdobjih »permanentne liminalnosti« (Szakolczai 2018) in trajne krize, med katero se kriza zlije z izolacijo v nov pojav, ki bi mu lahko rekli *krizolacija*.

Antropološka fascinantnost medčasja

Omenjeno »reguliranje začasnosti« je zaznamovalo tudi pomlad leta 2020, ko so bili sprejeti različni odloki in pravila za omejevanje gibanja zaradi pandemije. Ta situacija je bila očitno fascinantna za številne antropologinje in antropologe ter etnologinje in etnologe, ki so obtičali med štirimi stenami in se zazrli v lasten »popেক«, torej počeli nekaj, kar so mnogi v preteklosti kritizirali (glej npr. Holt 2003), ter skušali reflektirati lastno

⁴ Beseda »kriza« sicer izvira iz starogrškega poimenovanja za ločevanje, razlikovanje, izbiro, sodbo, spor in podobno, v 15. stoletju pa so z izrazom začeli poimenovati prelomno točko pri napredovanju ali nazadovanju bolezni oziroma življenjsko pomembno in kasneje še v splošnejšem pomenu odločilno stanje, ko mora nastopiti sprememba na bolje ali slabše (Online Etymology Dictionary 2023).

izkušnjo osamljenosti, samote in izolacije v času »popolnega zaprtja«, »samoizolacije« oziroma »karantene«. ⁵ Med njimi je bila tudi Linda M. Whiteford, antropologinja z Univerze v Južni Floridi in raziskovalka družbenih vidikov nalezljivih bolezni. Za to razpravo je posebej zanimiv začetek in konec njenega teksta, v katerem mestoma poetično in predvsem samorefleksivno opisuje, kako v času pandemije nastaja njen prispevek:

S svojega balkona opazujem mirno morje v zalivu Tampa in gledam značilno arhitekturo muzeja Salvadorja Dalja, prazno parkirišče gledališča Mahaffey ter balkone in verande v St. Petersburgu na Floridi. Nikjer pa ne vidim ljudi. Tiho je. Zdi se, da celo psi spoštujejo »samoizolacijo«, ki se je držim. Pandemija covid-19 je to jutro kot lajtmotiv strahu, ki visi v zraku: je ponavljajoča, a ni niti vidna niti tiha. Živim v prostoru, kjer se virus še ne zdi resničen, a vem, da je in bo kmalu postal otipljivejši. Ob tem občutim nenavadno negotovost. Ostajam v samoizolaciji, upoštevam vsa priporočila, ki jih lahko, a vem, da najhujše šele prihaja. To mi daje čuden občutek moči in nemoči, ki skušata hkrati vplivati na moje ravnotežje. Ravno ta »neuravnoteženost« mi daje zagon in mi gre hkrati na živce. V njej se kaže kontrast med lepoto okolice s palmovimi listi in bugenvilijami ter zavedanjem, da milijoni ljudi izgubljajo službe in nimajo niti zdravstvenega zavarovanja niti upanja za prihodnost. To je ta neresničnost jutra, ko sedim za računalnikom kot že toliko let prej in spet razmišljam o pandemiji in o tem, kako tokratna ni podobna nobeni drugi od tistih, ki sem jih raziskovala ali o njih poučevala. Tokratna je brez primere. (Whiteford 2020: 7)

V nadaljevanju avtorica potem primerja situacijo z izbruhom kolere v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, ki jo je tudi sama raziskovala, in predstavi nekatere pristope, ki bi lahko koristili med pandemijo covid-19, od opolnomočenja za aktiviranje lastne tvornosti in oblikovanja primernih pristopov za sledenje širjenja virusa do angažiranja skupnosti. Zadnji odstavek v članku je spet poetičen, refleksiven, avtoetnografski, bralca pa vrne v njeno trenutno stvarnost in medčasje, v katerem se je ujela – ali pa so jo ujeli v njem. Avtorica namreč na koncu opiše, kako se zunaj že večeri, ona pa je še vedno na balkonu, pred računalnikom in se še naprej »socialno distancira«. Ob tem doda, da se med pisanjem, ki ga doživlja ne le kot avtoetnografsko analizo situacije, temveč tudi kot terapijo, nekoliko ublaži občutek, da jo pandemija spravlja iz ravnotežja, saj jo s historičnega vidika razume kot enega izmed mnogih trenutkov v zgodovini človeštva, ki so zamajali družbene temelje in presekali čas. »Njen obseg je nedvomno brez primere,« pripomni na koncu članka, »vendar družbeni razkoli, ki jih razgalja, niso novi. Ravno tako pa ni nova človeška sposobnost spreminjanja.« (Whiteford 2020: 9)

V podobnem slogu je svojo izkušnjo iz začetka pandemije predstavila avstralska antropologinja Genevieve Bell (2020), ki je ravno tako izpostavila občutja, povezana s prehodom iz starega v novi čas, pri čemer se je – sklicujoč se seveda na van Gennepa in Turnerja – posvetila temporalnosti v fazah obredov prehoda. Znova pa je zgovorna nekoliko poetična in predvsem zelo osebna naracija njenega prispevka, ki se začne s sporočilom, ki ga je sredi februarja 2020 iz avstralske Canberre poslala prijateljici v ameriški Portland in v njem napisala, da ne ve, ali bi jo moralo skrbeti zaradi covid-19.

⁵ Naj spomnim, da je bilo pojmovnih zmešnjav, kakšna je razlika med oblikami osamitve, v začetku leta 2020 še precej, razlike med omenjenimi izrazi pa mnogokrat nejasne.

Nato navede celo serijo intimnih sporočil, ki sta si jih izmenjali in v njih pisali o domačih zalogah hrane in o tem, da je v veleblagovnicah začelo zmanjkovati toaletnega papirja. Tudi Bell pa ne piše zgolj o lastnih problemih, temveč razglablja še, kaj pomenita pandemija in izolacija za raziskovalke in raziskovalce, ki so se začeli preobražati v »foteljske antropologe« (Friedman 2005; Stocking 1983; primerjaj tudi Podjed in Muršič 2021), ki pa niso sprejemali zgolj informacij »od zunaj«, torej od svojih informatorjev na daljavo, temveč so opisovali še lastne zgodbe o udobnih oblačilih, koronskih pričeskah in bradah, receptih za kruh z drožmi, utrujenosti zaradi Zooma, izzivih starševstva med delom na domu, pomembnih in nepomembnih službah, nasilju med štirimi stenami, osamljenosti, socialnem distanciranju, razmerjih na daljavo, zaščitni opremi, smrti, upanju, strahovih, praznih ulicah ... Predvsem pa so se, kot piše Bell, številni raziskovalke in raziskovalci posvečali nenavadnemu minevanju časa, ki je bodisi skokovito švignil mimo bodisi se je razvlekel v nedogled.⁶

Po spletu so prispevke o nenavadni situaciji objavljali tudi slovenski etnologi in etnologinje ter antropologi in antropologinje, mnogi od teh pa so zbrani na spletni strani Vsakdanjik, ki bo tudi v bodoče lahko služila kot vir za analizo medčasje med pandemijo covid-19.⁷ Med prvimi je bil objavljen zapis Katarine Šrimpf Vendramin, ki je v prvi polovici aprila 2020 pisala o strahu in mejah ter v zapisu izpostavila vprašanje meja, ki so postale znova otipljive in prisotne. Med drugim je zapisala: »Če bo kontrola, me bodo ustavili, izogniti se ne morem, saj direktno v mesto pelje samo ena cesta?! Ali sploh imam zadosten razlog, da grem iz občine?« Ob tem se je spraševala, ali se bo strah pred prečkanjem meja lastnega bivališča po sprostitvi strogih ukrepov še občutil in če se ga bomo lahko sploh znebili (Šrimpf Vendramin 2020).

(Avto)etnografija med štirimi stenami

Retrospektivno so tovrstna pisanja zanimiva tudi zato, ker skoraj dobesedno povzemajo moja opažanja, ki sem jih sprti beležil in objavljaj po spletnih omrežjih ter jih nato objavil v knjigi *Antropologija med štirimi stenami* (Podjed 2020), ki zdaj služi predvsem kot nabor (avto)etnografskih zabeležk in podlaga za podrobnejšo analizo dogajanja v medčasju. Zapisi iz tedanjega obdobja z nekaj časovne distance namreč omogočajo dodatno analizo, motivi, ki se pojavljajo in ponavljajo in vključujejo izraze, kakršna sta »čas« in »medčasje«, pa so ob ponovnem pregledu dodatno pomenljivi, saj kažejo, kaj je bilo pomembno tudi raziskovalkam in raziskovalcem, ki so se posvečali tako svoji situaciji kot širšemu družbenemu stanju.

Zapise sem začel pripravljati peti dan po razglasitvi pandemije, ko sem se prvič odpravil v bližnje nakupovalno središče in ugotovil, kako se je vsakdanja dejavnost, kakršna je nakupovanje, v izjemno kratkem času preobrazila. Še isti dan sem opažanja strnil takole:

⁶ Poleg omenjenih avtoric, torej Linde M. Whiteford in Genevieve Bell, so o doživljanju časa med pandemijo in liminalnosti pisali, denimo, Samuelsen in Paré Toč (2021) ter Torres (2022), leta 2020 pa je izšla tudi druga številka 28. letnika revije *Social Anthropology*, v kateri so se v krajših prispevkih, objavljenih v rubriki Forum, skoraj vsi avtorji in avtorice posvetili ravno temporalnosti v času covid-19 in liminalnosti pandemije (npr. Andits 2020; Comaroff 2020; Olma 2020; Rethmann 2020; Salazar 2020).

⁷ Spletna stran Vsakdanjik je dostopna na: <https://vsakdanjik.zrc-sazu.si/>.

Nakupovanje je bilo nasploh povsem drugačno kakor prejšnji teden. Vse se mi je zdelo nekako normalno, hkrati pa sem občutil tisto čudno nedomačnost, ki ji je Freud rekel das Unheimliche – tak občutek dobimo, ko gledamo na mrliški postelji sorodnikovo truplo, ki je po eni strani domače, hkrati pa še tuje in nenavadno. Tudi trgovina je bila takšna kot vedno in police so bile polne, le nakupovalci smo se vedli nekam nenavadno. Skoraj polovica nas je nosila rokavice in na obrazu masko, premikali pa smo se kot molekule plina: skušali smo biti čim bolj vsaksebi. Še pogledali se nismo, kaj šele da bi se ogovorili. (Podjed 2020: 13)

V nadaljevanju sem opisal še, kako sem si po prihodu iz trgovine skušal pod tušem z vročo vodo sprati in nato z brisačo zdrgniti nevidne viruse s kože. Vse, kar je bilo zunaj, onkraj štirih sten, se mi je v tistih dneh zdelo nevarno, zato sem z družino več časa preživel doma in pogosto razmišljal o času – in z njim povezanim dolgčasom. Na osmi dan izolacije sem se, recimo, razpisal o tem, kako sem v osnovni šoli cenil dolgčas, saj mi je raztegnil počitnice v nedogled, nato pa sem se ga začel očitno bati in zavračati trenutke, ko čas obstane. Ob tem sem dodal:

V času pandemije se nisem ustavil le jaz in moja družina, temveč je – tako se mi vsaj zdi – zastal ves svet. Očitno je nastopil čas, da se med dolgočasenjem spet zamislimo in pridemo do novih zamisli. Nedvomno jih bomo potrebovali – če ne za kaj drugega, pa zato, da premislimo, kaj bo jutri na krožniku. Če se spotoma domislimo, kakšen bi bil najboljši recept za družbo prihodnosti, še toliko bolje. (Podjed 2020: 20)

Nekaj podobnega sem se spraševal na enajsti dan izolacije, ko sem ob pogledu skozi kuhinjsko okno opazil, da se je na bližnjem šolskem igrišču naselila smrdokavra, torej ptica, ki jo sicer redko uzremo v urbanih središčih. Ob opazovanju te ptice, ki si je mesto našla na zaklenjenem igrišču, obdanem z visoko ograjo, mi je znova na misel prišlo medčasje oziroma brezčasje, ki me je spomnilo na postapokaliptične filme, v katerih začne porušene zgradbe preraščati zelenje, v nišah, ki so bile nekoč namenjene ljudem, pa si svoje mesto najdejo živali. Ob koncu tistega zapisa sem dodal še razmislek o času in postanku na poti v *prihodnost*:

Nam ponuja pandemija covid-19 priložnost, da za hip postanemo in premislimo o lastni prihodnosti in morebitnih novih poteh? Mogoče. Vsekakor pa nam postanek omogoča, da si v miru ogledamo kraje in bitja, ki jih imamo pred nosom, a jih med hitenjem prezremo. (Podjed 2020: 29)

Podobnim vprašanjem, povezanim s časom in medčasjem, sem se posvečal tudi v nadaljnjih zapisih. Med drugim sem se spraševal, kakšen bo svet čez pet let, torej »leta 5 p. kor.«, kar naj bi pomenilo »po koroni« (Podjed 2020: 71), in v zapisu z naslovom »23 dni samote« ugotavljal, da smo doma izgubili nadzor nad časom, saj nismo več vedeli, koliko časa je minilo, odkar so razglasili pandemijo in je obveljalo pravilo »ostani doma«, ki so ga oglaševali po veleplakatih in razglašali po medijih. Sam sebi sem takole skušal odgovoriti na vprašanje, koliko časa smo v izolaciji:

Bolj ko sem razmišljal, bolj se mi je odgovor zdel podoben oceni nizkih temperatur, ko piha močan veter: dejansko je 23 stopinj pod ničlo, zdi pa se nam, da je minus 50. Podobno je s karantenskimi dnevi: občutek za čas je čudno iztirjen. Danes, na

primer, je sobota – to vem, ker sem preveril na koledarju. Kljub temu naše dejavnosti niso bistveno drugačne kot ob torkih ali četrtek. Če hočemo ujeti delovne in šolske zadolžitve, jih nekaj prenesemo na konec tedna, ob delovnih dnevih pa se prosti in delovni čas podobno pomešata. (Podjed 2020: 78)

V nadaljevanju sem pojasnil, da se je utečena formula osmih ur dela, osmih ur spanca ter osmih ur rekreacije, ki jo je v začetku 19. stoletja zasnoval družbeni reformist in socialist Robert Owen, povsem razsula. Spraševal sem se, kako naj sploh definiram dele dneva, če pa se med kuhanjem pogovarjam na daljavo s sodelavci, namesto da bi pisal in raziskoval, pa se posvečam razkuževanju hrane, ki so nam jo dostavili na dom, in spotoma še avtoetnografiji oziroma prej omenjenemu »brskanju po lastnem popku«. Poudaril sem še, da mi v izolaciji čas mineva podobno kot med dopustom v apartmaju, pa ne zato, ker bi imel premalo dela, temveč ker sem si ga v takšnih situacijah po neumnem naložim preveč:

Tudi takrat, ko se odpravljamo z družino na morje, načrtujem, da bom v prostem času prebral več knjig, napisal vsaj en članek, otroke naučil prepoznati morske živali in rastline ter bil ljubeč partner. Vse te visokoleteče zamišli in obljuje samemu sebi nekako skopnijo med nenehnimi nakupi, pripravo hrane, čiščenjem ter drugimi nujnimi opravili. Za knjige in pisanje ter vse drugo, kar sem nameraval še storiti, časa preprosto ni toliko, kolikor bi si ga želel. (Podjed 2020: 80)

Ob koncu tega zapisa sem si zamišljal še, kako se bo stara formula s tremi »osmicami« povrnila po vrnitvi na delovno mesto, nakar sem pripomnil: »Pa bo res? Ali pa bo čas v pokoronski dobi morda tekel drugače?« (Podjed 2020: 80)

Na 27. dan izolacije je nastal zapis z naslovom »Pavza«, v katerem se je znova v središču znašel čas. V njem sem razglabljal o premorih v gledaliških predstavah, ki so včasih bolj povedni od besed, zvokov in podob. Ob tem sem pripomnil, da »solza v očeh ali nasmešek v tišini povesta več kot tisoč besed«, nakar sem se znova obrnil k premoru, ki smo ga doživljali med pandemijo covid-19. Omenil sem, da lahko med »dolgo pavzo«, kot sem opisal medčasje, iznajdemo nove načine komuniciranja, ustvarjanja in raziskovanja, ki bodo ohranili tišino in premore, pa četudi so ti mučni in dolgočasni. »Prav povezovanje smisla in nesmisla, dolgčasa in zabave, hitrih in počasnih trenutkov,« sem pripomnil ob koncu, »je namreč bistvo predstave, ki ji pravimo življenje. Namesto da pritisnemo na tipko za hitro prevrtavanje, se spleča občasno pritisniti na pavzo in življenje v celoti izkusiti.« (Podjed 2020: 104).

Do konca svojih zapisov sem potem še večkrat omenil čas in se pridušal, kako čudno mineva. Zapisal sem, recimo, da »[n]a domu otroke šolamo pet tednov, zdi pa se mi, da je minilo bistveno več časa« (Podjed 2020: 134), in v poslednjem zapisu, ki je nastal na 36. dan karantene, nato navedel, kakšne spremembe sem opazil pri sebi in drugih v medčasju, od tega, da sem se prenehal rokovati z ljudmi, do tega, da smo doma prodali avtomobil in se dokončno znebili vozila v zasebni lasti, saj je ravno med pandemijo postal prej breme kot koristen pripomoček. Precej zgovoren je tudi sklepni odstavek zadnjega zapisa, ki govori o trajni krizi in normalizaciji nenormalnosti:

Namesto da razumemo pandemijo predvsem kot vojno in krizo, jo je boljše razumeti kot normalen pojav, ki je za nekaj časa prekinil navidezno ravnotežje v svetu in

družbi. In ravno med takšnimi prekinitvami, ki so nujne, se zgodijo najzanimivejše in najpomembnejše reči. Takšne, ki jih je vredno pogledati od blizu in jih zapisati. (Podjed 2020: 142)

90 Pred objavo zapisov v knjižni obliki sem spisal še predgovor z naslovom »Zastoj« in se v njem posvetil krožnosti časa. Pripoved sem začel z vožnjo v dežju po cesti, očitno v času, ko smo še imeli avtomobil. Opisal sem, kako sem mlajšega sina peljal k tastu in tašči v varstvo, med vožnjo pa prisluhnil skladbi skupine Dan D, ki prepevajo: »Čas bo zacelil svet, čas bo pomlajšal ta planet. In ko naju ne bo, ostalo bo rožnato nebo ...« Med simbolno vožnjo v prihodnost sem nato retrospektivno, torej s pogledom v »vzratno ogledalo« časa, skušal pogledati, kaj vse se nam je zgodilo v medčasju, in ugotavljal, kako je virus zavzel več medijskega prostora od vseh vplivnežev in vplivnic skupaj. »Virus SARS-Cov-2 je vplivnežem odščipnil prostor in nam odžrl čas,« sem ob tem pripomnil, »hkrati pa je ponudil priložnost, da se ustavimo in premislimo, kaj pravzaprav potrebujemo in česa si želimo.« (Podjed 2020: 9) Omenil sem še, kako mi je med karanteno zaradi zapisov, ki sem jih ustvarjal in objavljal po omrežjih v angleškem in slovenskem jeziku, iz rok vse bolj polzel čas, ki sem ga – nekoliko sebično – nameraval porabiti zase:

Ko je država oznanila, da bomo v naslednjih tednih preživeli večino časa med štirimi stenami, sem si namreč pomel roke in si skrivaj rekel: »Odlično!« Mislim sem, da bom imel končno več časa za branje in sprehode v naravo, in se veselil, da bomo z družino odigrali namizne igre, ki so se leta prašile na omari. Navdušen sem bil nad mislijo, da bova z ženo pogosteje kuhala zdrave jedi, pripravljene iz zelenjave, ki bo zrastle na domačem vrtu, in sanjaril o romantičnih večerih, ki si jih bova privoščila v osami. In kaj se je dejansko zgodilo? Obtičal sem pred zaslonom in pisal predvsem o tistem, kar se mi je pletlo v glavi. In tako dan za dnem. Ko se mi je dokončno uprlo zreti v lasten popek, sem se odločil končati z zapisi in pritisnil zadnjo piko. (Podjed 2020: 11)

Ob koncu tega uvodnega zapisa, ki je dejansko nastal nazadnje, sem se spet vrnil k pavzi, prekinitvi oziroma zastoju, ki sem ga primerjal s situacijo v prometu, ko se sicer prižge zelena luč, vozila pa v gneči še vedno stojijo. Tudi ko sem prišel na cilj, pa sem ugotavljal, da se tam začne nova pot, torej nazaj proti domu. In tudi Dan D so to ponazorili v pesni, ki je igrala po radiu: »Čas bo rekel stop, čas je za še en krog, čas je za še en krog ...« (Podjed 2020: 12)

Omenjeno medčasje, ki ga simbolizira sklenjen krog, je mene in številne druge raziskovalke in raziskovalce načinov življenja očitno spodbudilo, da smo se zazrli vase in v lastne navade in prakse. Hkrati pa smo se znašli v nenavadnem klinču in resni dilemi: kako v medčasju, ki smo ga preživljali med štirimi stenami, priti do ljudi? Kako naj bomo z njimi, če pa moramo ostati med štirimi stenami? Ena od možnih rešitev se je pokazala v napravah, ki smo jih v medčasju mnogi imeli pred nosom, namreč v pametnih telefonih, računalnikih in drugih komunikacijskih pripomočkih, ki so omogočili vpogled v tuja medčasja.

Biti tam na daljavo

Kaj torej storiti? Biti ali ne biti tam? In kako sploh biti tam, če pa ne moremo tja? V času tovrstnega preizpraševanja, ki sva ga z Rajkom Muršičem povzela v članku, ki je izšel v *Etnologu* (Podjed in Muršič 2021), sem se raziskovanja medčasa lotil bolj sistematično in avgusta 2021 na omrežjih objavil poziv, v katerem sem zapisal, da me zanima, kaj se zgodi, če so ljudje dolgo časa izolirani med štirimi stenami. Pri tem namenoma nisem jasneje definiral, kaj pomeni »dolgo časa« in »med štirimi stenami«, saj sem želel pustiti možnost, da se ljudje sami prepoznajo in odzovejo. Pripisal sem še, da iščem ljudi na različnih lokacijah po svetu, ki so zaradi lastne odločitve ali krizne situacije doživeli dolgotrajno izolacijo doma ali drugje v zaprtih prostorih. Ob pozivu sem v duhu spletnega časa pripisal še ključnika (angl. *hashtag*) #stayhome in #ostanidoma, ki sta bila v času prvega pandemskega leta pogosto deljena po omrežjih.⁸

91

Odziv na poziv je bil presenetljivo dober. V nekaj dneh se je oglasilo dvanajst ljudi, s katerimi sem se najprej pogovarjal po sistemu za pošiljanje direktnih sporočil po omrežjih, potem pa še po Zoomu ali drugem telekomunikacijskem orodju za videoklice. Vsaka od pripovedi, od katerih so se nekatere razvlekle v večmesečno dopisovanje, je do mene prišla po zaslonu, namreč s pogovorom na daljavo. Najprej sem imel v zvezi s tem nekaj zadržkov, saj se mi še vedno ni zdelo, da sem z ljudmi govoril povsem zares. Občutek sem imel, da je pogovorom manjkalo nekaj fizičnega, taktilnega; motilo me je, da smo bili skupaj zgolj virtualno, navidezno in da si nismo prišli dejansko blizu, kar naj bi bil cilj etnografskega terenskega dela, namreč postati del neke skupnosti in spoznati ljudi v celoti. Po ponovnem ogledu in poslušanju videozapisov s posnetki sogovornic in sogovornic pa sem si premislil. Ugotovil sem namreč, da sem bil nedvomno *tam*, torej v medprostoru, ki ga ustvarjamo z interakcijo. In znova se je izkazalo, da je nujno treba pretresti koncept »biti tam« ter ga morda zamenjati z »biti tedaj« (prim. Podjed in Muršič 2021). Biti skupaj v času, pa četudi na daljavo, je posebej v medčasu vsaj tako pomembno za spoznavanje izkušnje drugega človeka kot biti skupaj fizično, od blizu.

Z vsemi od omenjene dvanajsterice ljudi, ki so se odzvali na poziv, sem se nekaj časa dogovarjal po sistemu za spletni klepet, kakršen je na primer Messenger, nato pa se uskladil s sedmimi in se z njimi potem na daljavo večkrat sestal ter opravil tudi bolj poglobljene in daljše pogovore. Od teh so bili štirje iz Slovenije, kar niti ni presenetljivo, saj imam po spletnih omrežjih v državi, kjer živim, največ povezav, trije pa so se javili iz tujine in mi, presenetljivo, zaupali svoje izkušnje tako iz časa pandemije covid-19 kot tudi iz drugih situacij. Od oseb iz Slovenije sem govoril z direktorico centra starejših občanov, ki je izolacijo spoznavala prek izkušenj varovancev njihove institucije, nato z ustvarjalcem na področju plesa, ki se je v osami zakopal v pretekle travme in skušal znova odkriti sebe, ter z mlajšo žensko, ki je pristala v psihiatrični ustanovi in se – že tako izolirana od siceršnje družbe in vsakdanjika – spopadla še z dodatno izoliranostjo in osamo med štirimi stenami institucije. Oglasil se je tudi umetnik, ki je razpet med Londonom in Celjem in je – tako je bilo razbrati iz njegovih odgovorov – doživel izolacijo v času pandemije kot svojevrsten performans ter umetniško raziskavo. Iz tujine pa se

⁸ O tovrstnih ključnikih, ki so bili v pomoč pri digitalnem etnografskem raziskovanju navad med pandemijo, in drugih vidikih digitalnosti v času pandemije sta poglobljeno razpravljali Ana Svetel in Veronika Zavratnik (Svetel in Zavratnik 2021; Zavratnik in Svetel 2021).

je javila Poljakinja, ki se je v času t. i. popolnih zaprtij (angl. *lockdowns*) preselila v stanovanje svojih staršev in tam ostala več mesecev, ne da bi s človekom spregovorila od blizu. Ekstremno izkušnjo izolacije mi je predstavil možakar po rodu iz Tunizije, ki so ga v Libiji za časa Gadafijevega režima ujeli med fotografiranjem judovskih spomenikov in ga po zaslišanju strpali v samico, kjer je v izolaciji preživel več mesecev, in to z zmedenimi občutki o prostoru in času. Na daljavo pa se je povezal z mano še plesalec in koreograf iz Srbije, ki je zaradi težav z imunskim sistemom moral ostati izoliran več mesecev. Njegovi zgodbi, ki se mi zdi za obravnavano medčasje posebej zgovorna, se podrobneje posvečam v nadaljevanju.⁹

92 Medčasje v kocki

Na daljavo – kako pa drugače – sem se leta 2021 pogovarjal z Markom (pravo ime je prikrito), ki sicer stanuje v Beogradu, a je bil v času najinega pogovora v Novem Sadu. Z njim me je povezal prevajalec, ki mi je sporočil, da pozna moškega iz tujine, ki bi mi lahko predstavil svojo neobičajno zgodbo, kako je obtičal med štirimi stenami. Sogovorniku sem se, ko sva se uskladila za srečanje po Zoomu, oglasil iz domače kuhinje, in to tako, da sem v razvlečeni majici sedel za mizo, za mano pa se je, kar sem ugotovil šele ob ponovnem ogledu posnetka, videl del nastlane shrambe, v kateri je gorela luč. On se je z druge strani javil v vojaško zeleni majici brez rokavov, da so se na posnetku razločile mišice na njegovih rokah in srebrnkasti verižici, ki sta mu bingljali okrog vratu. Njegov obraz, ki sta ga obdajali beli žici slušalk, je bil nasprotje robate podobe telesa: velike oči z rjavimi zenicami, polne ustnice, temna brada in brki, kratko pristrizženi lasje. Blag je bil tudi njegov glas, posebej v primerjavi z mojim, ki se je občasno pretvoril v vpitje, verjetno zaradi podzavestnega vtisa, da je treba govoriti glasneje, če se sogovornik nahaja daleč.

In kakšna je Markova zgodba? Povedal mi je, da dela kot koreograf, a ima izobrazbo tako s področja plesa kot tudi antropologije. Z uprizarjanjem umetniških plesov se ukvarja v gledališču, sicer pa dela še kot pedagog, dramaturg in občasno raziskovalec. Je samostojni umetnik, kar pomeni, da ni nikjer redno zaposlen in je tako iz prve roke seznanjen s prekarnostjo in stalnim tveganjem tudi na poklicnem področju. Z antropološkimi temami se ukvarja predvsem skozi koreografijo, saj ga zanima, kako povezati družbene fenomene in ples. Marka pa poleg plesa in gledališča ter prekarnega dela zaznamuje še, da je imunokomprimitirana oseba; ima namreč redko prirojeno obliko motnje, ki so mu jo diagnosticirali v zgodnjem otroštvu, zaradi te pomanjkljivosti pa njegov organizem ne proizvaja protiteles. Ta njegova motnja pa je drugi razlog, da je bil že pred pandemijo covid-19 zaradi nenehnega soočanja z zdravstvenimi problemi vaje živeti v trajni krizi.¹⁰

Zaradi šibkega imunskega sistema je Marko dovzetenjši za okužbe. Tako se je kmalu po začetku pandemije v Srbiji okužil, in to že marca 2020. »Tokrat se je začel ta kaos,« je razložil v pogovoru, »saj je imel moj organizem veliko težav pri obrambi pred korono.« Njegova celotna zgodba o kaotičnem letu je z medicinskega vidika precej kompleksna.

⁹ Druge pripovedi iz medčasa nameravam podrobneje obravnavati v monografiji *Krizolacija*, ki izide leta 2024. Nekatere ugotovitve, ki bodo v razširjeni obliki objavljene v knjigi, povzemam v tem prispevku.

¹⁰ O stiskah imunokomprimitiranih oseb in ljudi s kroničnimi boleznimi med pandemijo covid-19 glej Yong (2022) ter Manderson in Wahlberg (2020).

Zaradi njegovega zdravstvenega stanja se mu je namreč bolezen večkrat ponovila, vsako ponovitev pa je spremljala huda pljučnica, ki je sicer značilna za covid-19. Te ponovitve so se zgodile v nekaj fazah, in sicer od marca do decembra 2020. V tem času je prestal tri hospitalizacije, ki so v celoti trajale pet mesecev; prva je trajala dva meseca, naslednja ravno tako dva, tretja pa še en mesec. V procesu zdravljenja je njegov organizem šel, kot je pojasnil, skozi avtoinflamatorni proces, zaradi česar se je infekcija podaljševala. Ker v tem procesu njegovo telo ni proizvajalo protiteles, se ni moglo znebiti virusa. Čeprav se je na nekatere terapije dobro odzval, se je bolezen ponovila, ko je prenehal s tovrstnim zdravljenjem. Zdravniki so ob tem celo razmišljali, da se je vsakič znova okužil, a se, kot meni sam, skoraj zagotovo ni. Kasneje so namreč dognali, da je bil virus očitno več mesecev prisoten v njegovem telesu, zaradi česar se je bolezen pojavljala v »valovih«.

In kako se je njegova bolezen – in posledična izoliranost – sploh začela? Zbolel je, ko je bil v Srbiji razglašen prvi primer covida-19, torej marca 2020, ko so razglasili izredno stanje in uvedli »polijsko uro« oziroma omejili gibanje med 20. in 5. uro (še isti mesec so ta čas podaljšali, in sicer od 17. do 5. ure, ob koncih tedna pa od 15. do 5. ure) ter starejšim od 65 let celo povsem prepovedali izhode na prosto. V tistem času se je Marko zaradi vse slabšega počutja odpravil k zdravniku in celo pomislil, če je morda staknil korono, a so to možnost najprej izključili. Tako so ga že takoj na začetku začeli napačno zdraviti, saj so bili testi na virus SARS-CoV-2 negativni. Zaradi njegovega zdravstvenega stanja so mu zdravniki priporočili, naj ostane doma, in napotka se je striktno držal. Povedal je, da se mu v prvem mesecu izolacija niti ni zdela nenavadna ali tuja, saj je bil takšnih situacij vaje iz preteklosti, ko je kdaj zbolel. Namesto da bi šel ven, je delal predvsem po spletu, na daljavo, dom pa je postal v tem času osrednji prostor za kreativno raziskovanje ter razmišljanje o telesu, ob čemer je ustvaril več videoposnetkov in jih javno objavil. Vse to je počel v začetku marca 2020, ko je tudi v Srbiji veljalo strogo popolno zaprtje. Kot se spominja Marko, so bili takrat ljudje »kolektivno v strahu« in so se striktno držali pravil. (Ko so se ukrepi kasneje zaostriili, so se začeli upirati, sistem strogih pravil pa je v dobršni meri propadel.) Po tem prvem mesecu izolacije se je pri njem razvila resna pljučnica, zaradi katere so ga sprejeli v bolnišnico, in sicer na oddelek, kjer sicer prejema svojo redno terapijo, povezano z imunokompromitiranostjo. Namestili so ga v sobo, v kateri prej ni nikoli ležal več kot dve, tri ure, kolikor so trajale njegove terapije. »*Neverjetno se mi je zdelo, da sem zdaj v tako veliki sobi ves čas sam,*« je povedal. Po protokolu sta vanjo lahko vstopili samo zdravnica in medicinska sestra, prepovedali pa so mu tudi obisk stranišča. V sobi za šest ljudi z enim umivalnikom je bil tako povsem sam. Ker je bil utrujen od bolezn, je večino časa preležal, kar je bila zanj še vedno »normalna situacija«, le da ni smel biti v stiku z nikomer od zunaj.

Ker so v bolnišnici vseeno ni mogel ves čas zasedati sobo za šesterico, so ga premestili v »znamenito stekleno škatlo«, kot je imenoval izolacijsko komoro s presojnimi stenami, v kateri je bilo prostora le za posteljo in stol. Ko se je spominjal svoje izkušnje iz medprostora in medčasa omenjene komore, je občasno pomolčal in se prijel za glavo. »*Sploh ne vem, kako naj to pojasnim,*« je pripomnil, ko se je trudil opisati, kar je doživljal. Nato je razložil, da nikoli prej ni ležal v postelji v takšni »kocki«, medtem ko je bilo v bližini še pet tovrstnih komor, v katerih so bili ravno tako izolirani drugi ljudje. Ko se je počutil slabo, je situacijo še nekako sprejemal, ko pa se mu je počutje izboljšalo, je začel

94

prostor dojemati drugače. »Vizualno je doživetje takšnega prostora grozno,« je pojasnil med pogovorom. Postelja, na kateri je ležal, je bila namreč stara, vzmetnica pa izdelana. »Tam se vse zdi umazano,« je dodal, »omet se kruši, povsod je prah, kovinski deli stola in postelje so zarjaveli ...« Zdelo se mu je, kot da se je vrnil v leto 1984, torej na začetek epidemije aidsa, pri čemer se je spraševal, koliko ljudi je v takšnih komorah obtičalo še v času Jugoslavije in kasneje Srbije ter v njih umrlo zaradi aidsa, hepatitisa in drugih nalezljivih bolezni. »V takšnih trenutkih sem razmišljal, da je covid neke vrste novi aids,« je pripomnil in dodal, da se med bivanjem v »kocki« nikakor ni mogel otresti temačnih misli. Posebej stresno je bilo zanj spoznanje, da so zbolele tudi nekatere medicinske sestre, ki so prej skrbele zanj. Ena od njih je končala celo v komori poleg njegove in se tam borila za življenje. »Dejstvo, da ljudje cepajo kot jaz, je bilo čustveno težko sprejeti,« je ob tem pripomnil. V njegovi bližini so ljudje tudi umirali, denimo 25-letna mati samohranilka. V bližnji komori je umrl tudi moški, ki je bil v štiridesetih letih, sicer športnik, maratonec, njegova žena pa je preživela – in Marko jo je bodril skozi steklo, ko je predelovala to čustveno naporno situacijo. Med bivanjem v »kocki« se je na lastne oči prepričal še, da nekateri ljudje pridejo iz izolacije in se potem vanjo spet vrnejo, saj si očitno niso do konca opomogli ali pa so znova zboleli. Kot je pojasnil, ga je ob takšnih opažanjih pokonci držala izjemna energija zdravstvenih delavcev, predvsem medicinskih sester, ki so pred njegovimi očmi »padale in se pobirale« ter se medsebojno bodrile, si pomagale. Prav solidarnost med njimi in pacienti mu je pomagala sproti predelovati težko situacijo.

Po enomesečnem bivanju v izolaciji je kazalo, da mu terapija – vključno s prejemanjem krvne plazme rekonvalescentov – pomaga pri ozdravitvi. Vse je že kazalo, da ga bodo odpustili, a dva dni pred načrtovanim odhodom so se mu simptomi ponovili, zato je moral ostati še mesec dni v komori, kjer je še naprej doživljal večplastnost izoliranosti. V osamljenosti in samoti se je soočal s svetom v lastni glavi in vprašanji, ki so ga morila, občasno pa se je skozi steklo pogovarjal z zdravniki in skušal razumeti razlage njegovega zdravstvenega stanja. Te so ga potem še dodatno obremenjevale, saj je pri sebi tuhtal, če nima ob covidu morda še raka ali druge bolezni.

Šele po dveh mesecih bivanja v komori so ga končno poslali domov. Tam je najprej deset dni prihajal k sebi, nakar se mu je zdravje spet poslabšalo, simptomi pa povrnili, zaradi česar so ga spet poslali v bolnišnico in ga namestili v sobo s štirimi posteljami. Tudi tam je bil še vedno izoliran, do njega je dostopalo malo zdravnikov in samo ena medicinska sestra, hrano so mu prinašali k vratom. Tudi v tej obliki hospitalizacije je preživel še dva meseca. Povedal je, da sta bili njegovi glavni komunikacijski sredstvi v vsem tem času telefon in računalnik, pri čemer mu je bilo predvsem po telefonu bistveno lažje komunicirati v času, ko se je počutil zelo slabo, ko pa se je počutil bolje, se je po Skypu in Zoomu pogovarjal s prijatelji in sodelavci, vključno s tistimi, ki so ga ob krajšem bivanju na domu poklicali in povabili k umetniškemu projektu, v katerem naj bi sodelovala peterica izvajalcev. Pritrdil je, da bo sodeloval, v pričakovanju seveda, da se mu bo stanje izboljšalo, a se je dejansko poslabšalo. Kljub temu se je lotil pisanja besedila, ki so ga potem izvedli v gledališču. »Tako sem poleg vseh teh stvari, ki so se mi dogajale, napravil še to,« je ponosno pripomnil. In prav to delo, med nastajanjem katerega je prebral številne knjige in zapise o covidu-19, mu je po njegovih besedah pomagalo, da se je izvlekel iz depresivnih misli, ki so mu rojile po glavi.

V osami Marko torej ni bil povsem sam. Na daljavo so se mu ves čas javljali tudi številni drugi ljudje, ki jih je srečal tudi med bivanjem v Nemčiji, in to celo tisti, ki ga niso videli več kot desetletje. Kljub njihovi podpori pa je v medčasu neznošno pogrešal dvoje. Prvič, manjkalo mu je gibanje, predvsem brezciljna hoja. In drugič, pogrešal je dotik in objem, saj se ga v izolaciji ni nihče dotaknil, razen z gumijasto rokavico ali med vbodom medicinske igle v telo.¹¹ V mesecih v izolaciji se je nekajkrat znašel tudi v nesoglasjih, ki so bila povezana z birokracijo in predpisi. Ni mu bilo jasno, na primer, kako si izboriti terapije, do katerih sicer ne bi imel dostopa, in pridobiti možnosti pogovora s strokovnjaki za infekcijske bolezni. V enem takšnih pregovarjanj z vodjo oddelka, kamor so ga namestili, je dobil anksiozni napad in začel jokati. Takrat je, kot pravi, »*eksplodiral*«. Med čustvenim izbruhom je nemudoma dobil podporo medicinske sestre, ki ga je med to njegovo krizo znotraj krize celo objela, ne glede na to, ali bi se okužila ali ne. In ta »*razredna razlika*«, kot ji je rekel, se mu je zdelo izjemno simbolična; ugotovitev, kam in h komu sodi, je bilo tako eno ključnih spoznanj njegovega bivanja v medčasu.

Po štirih mesecih z dvema dolgima hospitalizacijama so za Marka končno vzpostavili terapijo, ki je vsaj približno delovala. Takrat so zdravniki domnevali, da se je njegovo stanje dovolj izboljšalo, da so ga lahko spustili domov, v »*polizolacijo*«, kot je opisal novo različico vmesnosti. Takrat, namreč v jesenskem času leta 2020, je začel postopno znova delati in se vračati v gledališče. Nato pa se je skoraj čez noč virus v njegovem telesu znova aktiviral, zaradi relapsa pa se je znova znašel v »*kocki*« na infekcijski kliniki. Med to vnovično hospitalizacijo in vrnitvijo v staro situacijo je spet začel pri sebi razglablјati, da je kovid morda oblika virusne bolezni, podobna aidsu, ki ga bo v sebi nosil za vedno in ne bo nikoli zares ozdravel. Ravno v tem zanj najbolj kritičnem obdobju, ko je že skoraj obupal in se sprijaznil s trajnostjo lastne krize, pa so končno našli primerno kombinacijo zdravil, ki so zaustavila delovanje virusa. »*To sem lahko ugotovil tudi brez testa, saj sem videl, kako globoko lahko vdihnem*,« je pripomnil. »*In to spoznanje se mi je zdelo neverjetno*.«

V tem zadnjem obdobju izoliranosti od siceršnjega družbenega dogajanja je, kot pravi, začel razumeti nekaj, čemur pravi »*anti-antropocentrični koncept*«, namreč da je nehumano dejansko inkorporirano v humanem. Spoznavati je začel, da ni več zgolj plesalec, koreograf, oseba, posameznik, temveč je v bistvu »*multituda različnih nehumanih reči in bitij in tokov*«, ki so onkraj človeka. Od tedaj ne gleda več na ljudi zgolj kot človeška bitja, temveč so ti zanj »*konstrukcije drobnih tokov, ki se pretakajo po telesih*«, vključno z njegovim. »*Ugotovil sem še, da sam kot človeško bitje nimam skoraj nobenega nadzora več nad vsem, kar se pretaka po meni*,« je še dodal.

Čeprav je bila osamitev in fizična izločitev iz družbe zanj izjemno travmatično obdobje, je na nenavaden način zaradi vsega, kar se mu je pripetilo v medčasu, tudi srečnejši, saj je prav izolacija pomagala utrditi podobo resničnosti, ki je bila od nekdaj nekoliko drugačna od večine ljudi že zaradi njegovega zdravstvenega stanja. Njegov organizem je bil namreč vedno v »*posebni situaciji*«, ta pa se je v času pandemije samo potencirala. In zdaj? »*Nisem več isti človek*,« je odgovoril na vprašanje. Ljudi ga je bolj strah kot prej, saj ve, da je ponovna okužba lahko zanj usodna, hkrati pa se vsak dan

¹¹ Pri omembi dotika in objema je posebej izpostavil nianse teh dejanj. Ko se nekdo bori za življenje, po njegovem potrebuje tolažilni dotik in objem, a ob tem obstaja tudi objem, ki pojasni, da bo vse v redu. Eno je po njegovi razlagi torej tolažilni objem, nekaj drugega pa empatični dotik, ki pretvori človeka iz objekta v subjekt.

znova skuša prisiliti, da je v družbi, da dela in se družijo, da ne ostaja preveč časa pred zaslonom in med štirimi stenami. »*Počutim se kot v računalniški igri,*« mi je zaupal na koncu pogovora ter razložil, da se trudi ves čas nositi masko, ko je med ljudmi, a to zaradi dela v gledališču ni možno. Nenehno razmišlja še, kdo ga lahko okuži in s kom se lahko sestane, saj povsod sluti tveganje. »*Zdi se mi,*« je dodal, »*da name ves čas preživijo nevarnosti, in včasih imam občutek, da sem v lanskem letu prešel na višjo stopnjo igre. Mogoče je to, kar se mi je zgodilo, višja stopnja bivanja.*« V igri, ki jo je omenil, pa ni jasnih pravil. Maske se ne da nositi povsod in podobno se ni mogoče ves čas distancirati od ljudi. Poleg tega mora vsak mesec še vedno iti v bolnišnico, da prejme terapijo, a tudi tam se lahko okuži. V takšni kompleksni igri je po njegovem mnenju težko zmagati, zato je zanj »*vsak dan nova stopnja*«.

Medčasje, negotovost in družba tveganja

Kot lahko vidimo iz Markove pripovedi, sta negotovost in tveganje ključna pojma, ki opredeljujeta njegovo življenje, in to ne samo v medčasu pandemije in krize, temveč tudi prej in potem. Njegovo življenje pa opisuje – metaforično, seveda – tudi situacijo v svetu, ki se vse bolj potencira. Družbo tveganja, ki smo jo začeli vzpostavljati v prejšnjem stoletju, smo očitno ponotranjili in se z njo vse bolj identificiramo. Ta izraz sta v osemdesetih letih 20. stoletja popularizirala Ulrich Beck (2009) in Anthony Giddens (1991), in ne po naključju ravno v tistem času. Aprila 1986 je stabilnost in predvidljivost »bipolarnega« sveta, ki je bil domnevno uravnotežen med zahodnim in vzhodnim blokom, namreč stresla nesreča v jedrskem reaktorju v Černobilu. Radioaktivni oblak se je iz tedanje Sovjetske zveze razširil čez Evropo in povzročil strah med prebivalstvom, ki je po medijih spremljalo, kako se po kontinentu širi nevidna grožnja.¹² Nevidna radioaktivna grožnja, ki je po nekaterih razlagah prispevala celo h koncu vzhodnega bloka, se je razširila najprej nad mesto Pripjat, nato pa nad Ukrajino in druge tedanje sovjetske republike, na primer Estonijo, Latvijo, Litvo in Belorusijo, ter države vzhodnega bloka: Romunijo, Poljsko, Vzhodno Nemčijo, Češkoslovaško itd. Železna zavesa ga seveda ni ustavila, saj je potoval čez Jugoslavijo in Finsko ter se razširil po Zahodni Nemčiji, Avstriji, Italiji ... Proti širjenju ni zalegla niti informacijska blokada. Ravno nasprotno: govorice o skrivnostnem sevanju, ki se širi iz Sovjetske zveze, so se zaradi blokade še okrepile in potovale od države do države celo hitreje od nevidnega oblaka tveganja.

Podobno, torej v obliki govorice, se je v začetku leta 2020 po svetu začela širiti nevidna in neotipljiva grožnja, ki je vplivala na Markovo življenje. V začetku leta se je razširila informacija o smrtonosnem virusu, zaradi katerega se je ustavilo življenje v kitajskih mestih, predvsem v Vuhanu. Svet so obkrožile šokantne podobe ljudi, ki so stali v vrstah pred kitajskimi trgovinami, med njimi pa so zijale nekajmeterske vrzeli. Ampak to je bilo daleč stran, na Kitajskem, dokler seveda zaradi virusa niso zboleli v

¹² Kot je izvrstno prikazala nadaljevanka Černobil iz leta 2019, je pometanje radioaktivne nevarnosti pod preprogo situacijo zgolj poslabšalo. »Ni krasno, ni pa strašno,« je najslavnejši citat iz nadaljevanke, ki se je pretvoril v spletni mem, s katerim so ljudje po spletu skušali ustvarjati iluzijo normalnosti ob ekstremnih dogodkih, vključno s pandemijo. To so sicer domnevne besede Anatolija Djatlova, namestnika glavnega inženirja elektrarne, ki je nadzoroval preizkus njenega delovanja in še potem, ko se je situacija nenadoma poslabšala, nadrejenim zagotavljal, da je vse v redu, čeprav seveda ni bilo.

Italiji. A še vedno je bila grožnja dovolj daleč, na drugi strani meje, dokler se ni približala in prišla pred vrata. Ravnanje ljudi na Kitajskem se je hitro normaliziralo, vzdrževanje »socialne razdalje« (angl. *social distancing*), kot so pravili vrzelim v vrstah, je postalo nekaj normalnega. Normalizirala se je tudi uporaba zaščitnih mask, zaradi katerih so se še leta 2019 nekateri posmehovali azijskim turistom, ki so prišli z njimi na obrazu na dopust v turistične kraje. Nepričakovano hitro so se spremenile celo telesne tehnike, za katere bi pričakovali, da so globlje usidrane, denimo rokovanje in objemi ob srečanjih. Namesto tega so se prijatelji, znanci in sorodniki začeli pozdravljati od daleč, z dvigom roke, se suvati s komolci ali trkati s stisnjeno pestjo, da bi se izognili stisku dlani. Skratka, habitus, o katerem je pred stoletjem razpravljal antropolog Marcel Mauss (1996), se je skoraj čez noč spremenil zaradi nevidne grožnje, ki pa se ni širila v obliki radioaktivnega oblaka, temveč kot viralni in informacijski oblak, ki je brez težave prehajal meje in se zažrl v vse pore življenja ter postal, če se spet sklicujem na Maussa, totalno družbeno dejstvo. S tem izrazom je namreč skušal opisati pojave v družbenem življenju, v katerih se prepletajo religiozne, pravne, moralne, politične in ekonomske institucije. To je, skratka, tisto, kar je vseprisotno in obstaja v sleherni situaciji, pa četudi nekako v ozadju. Je nekaj, česar ne moremo spregledati. In v to se je preobrazil tudi virus SARS-CoV-2, ki se je znašel na naslovnih revij in časopisov, se kot animacija vrtel pred voditelji informativnih oddaj na televiziji, se širil po omrežjih v obliki viralnih posnetkov in podob, t. i. memov, in postal del vsakdanjih pogovorov. »Koliko je novih primerov?« je postalo skoraj tako samoumevno vprašanje, izrečeno mimogrede, kot je bilo v predkovidskem času vljudnostno vprašanje o vremenu ali počutju. Negotovost je, skratka, postala normalno stanje, ki se je kmalu zatem že raztegnilo v nova medčasje ob drugih krizah.

Sklep

V letih 2022 in 2023, ko sta virus SARS-CoV-2 in bolezen covid-19 postopno izginila z naslovnih, kriza še vedno ni izpuhtela, nova normalnost, ki so jo mnogi pričakovali na začetku pandemije, pa se ni čudežno pojavila. Namesto tega so na plan prišle nove krize, med katerimi so nekatere postajale očitne že v predkovidskem času, a smo jih pometli pod preprogo, denimo podnebna kriza, ki je avgusta 2023 vplivala tudi na naravno katastrofo v Sloveniji, torej na poplave in plazove, ki so povzročili večmilijardno škodo, druge pa so se pojavile na novo, denimo vojna v Ukrajini in z njo povezana energetska kriza. Ob tej trajni krizi, torej stalnem izrednem stanju in nenehni liminalnosti, ko za nekatere skupnosti v Evropi in drugod po svetu čas teče na nenavaden način in se razteguje in krči kot elastika pri skalalcu bandži, ki se nad reko – opletajoč z rokami – vzpenja in pada po skoku z mostu, se znova spomnimo na Marka in njegovo neskončno agonijo, ki se dejansko ni začela s covidom-19, temveč že bistveno prej, ko se je soočal s svojimi zdravstvenimi problemi in nato še z zaposlitvenim statusom. Trajna kriza je v bistvu osrednja metafora njegovega življenja, normalnost pa spopadanje z virusi in drugimi patogeni. In Marko je s svojo zgodbo dejansko metafora za družbo, v kateri živimo. Biti na preži je namreč postalo normalno stanje, ravno tako pričakovati, da se bo zgodilo nekaj, kar ogroža zdravje in dobro počutje – ali pa počutje naših potomcev. Kriza je, skratka, nova normalnost ali pa celo »kronično stanje«, kot pravi Henrik Vigh (2008). Zato jo velja pri raziskovanju razumeti kot stalen etnografski kontekst, v katerem se

prepletajo in preobražajo različna dejanja in pomeni, in jo raziskati v vseh njenih formah in pojavnostih: od okoljske, podnebne, finančne, politične, zdravstvene in stanovanjske do energetske in še marsikatero druge krize. Ob tem se lahko vprašamo, ali je sploh še smiselno razpravljati o medčasu kot posebnem oziroma izrednem obdobju, ki zaznamuje »vrinek« v siceršnjo linearnost in zveznost »normalnega časa«. Vprašati bi se morali tudi, če ni dveh temeljnih pojmov, ki sta zaznamovala pandemijo, torej »kriza« in »izolacija«, bolje združiti v enega, ki bi mu lahko rekli *krizolacija*.

Morda bi morali začeti razmišljati tudi, da je medčasje ključna analitična prvina, ki postaja med rednim izrednim stanjem, torej med krizolacijo, pomembnejša od siceršnjega časa, nenehna »vrtoglavica«, o kateri razpravlja Knight (2021), pa je morda tista zelena in iskana nova normalnost. Ob tem pa bi lahko spet izpeljali primerjavo s skakalcem bandži, ki se z mostu odrine v prazno in se znajde v stanju, ki mi Bjørn Thomassen (2018) v angleški skovanki pravi *limivoid*, pri čemer združi izraza *liminalnost* (angl. *liminality*) in *brezno* oziroma *praznina* (angl. *void*). Ta izraz pa bi lahko – če upoštevamo etimologije besede liminalnost, ki je povezana s pragom – poslovenili kot *pražnina*. In ta pražnina, v katero nenehno padamo, sicer pripeti na elastiko življenja, je morda še najboljši približek iskane in zelene nove normalnosti.

Ob tovrstnih razmislekih lahko sklenemo, da bi tudi v antropologiji in etnologiji medčasje lahko bolj poglobljeno obravnavali ter s tem pojmom nadgradili »klasične« koncepte vede, med katere sodi seveda tudi liminalnost. Ta pa se, kot sem skušal prikazati v tem članku, v medčasu trajne krize, ki morda postaja nova normalnost, razteguje kot neskončna elastika, brez katere je skok v brezno nezamisljiv.

REFERENCE

AFP

2020 Mystery Pneumonia Outbreak in China Sparks Fear of Deadly SARS Virus. *CBS News*. <<https://www.cbsnews.com/news/china-sars-virus-fears-as-mystery-pneumonia-outbreak-sickens-dozens-in-wuhan-2020-01-02/>> [15. 5. 2023].

ANDITS, Petra

2020 Waiting During the Time of COVID-19. *Social Anthropology* 28 (2): 220–221.

BECK, Ulrich

2009 (1992) *Družba tveganja: Na poti v neko drugo moderno*. Ljubljana: Krtina.

BELL, Genevieve

2020 Pandemic Passages: An Anthropological Account of Life and Liminality during COVID-19. *Anthropology in Action* 28 (1): 79–84.

COMAROFF, Jean

2020 When the Virus Makes the Timeline. *Social Anthropology* 28 (2): 245–246.

CRATE, Susan A.

2011 Climate and Culture: Anthropology in the Era of Contemporary Climate Change. *Annual Review of Anthropology* 40: 175–194.

FABIAN, Johannes

1983 *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*. New York: Columbia University Press.

FLANDER, Benjamin

2021 Epidemija in ukrepi za njeno zajezitev: Omejitev gibanja na občine in »policijska ura«. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo* 72 (1): 51–64.

- FRIEDMAN, P. Kerim.
2005 Armchair Anthropology in the Cyber Age? *Savage Minds*. <<https://savageminds.org/2005/05/19/armchair-anthropology-in-the-cyber-age>> [15. 5. 2023].
- GELL, Alfred
2001 (1992) *Antropologija časa: Kulturne konstrukcije časovnih zemljevidov in podob*. Ljubljana: Študentska založba.
- GENNEP, Arnold van
1977 (1909) *The Rites of Passage*. London: Routledge & Kegan Paul.
- GIDDENS, Anthony
1991 *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- HOLT, Nicholas L.
2003 Representation, Legitimation, and Autoethnography: An Autoethnographic Writing Story. *International Journal of Qualitative Methods* 2 (1): 18–28.
- KNIGHT, Daniel M.
2021 *Vertiginous Life: An Anthropology of Time and the Unforeseen*. New York in Oxford: Berghahn.
- LEITENBERG, Danać
2023 'In and out of time': Towards an Anthropology of the Mundane Experiences of Modern and Capitalist Time. (Predobjava na spletu.) *History and Anthropology*: 1–21.
- MANDERSON, Lenore in WAHLBERG, Ayo
2020 Chronic Living in a Communicable World. *Medical Anthropology* 39 (5): 428–439.
- MASQUELIER, Adeline in DURHAM, Deborah
2023 *In the Meantime: Toward an Anthropology of the Possible*. New York: Berghahn.
- MATHEU, Edouard [idr.]
2020 Coronavirus Pandemic (COVID-19). *Our World In Data*. <<https://ourworldindata.org/coronavirus>> [16. 11. 2023].
- MAUSS, Marcel
1996 (1923/1924) *Esej o daru in drugi spisi*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- MUNN, Nancy D.
1992 The Cultural Anthropology of Time: A Critical Essay. *Annual Review of Anthropology* 21: 93–123.
- OLMA, Nikolaos
2020 Looking into the Past, Living in the Future. *Social Anthropology* 28 (2): 332–333.
- ONLINE ETYMOLOGY DICTIONARY
2023 Crisis. <<https://www.etymonline.com/word/crisis>> [26. 3. 2023].
- OSCE/ODIHR
2020 OSCE Human Dimension Commitments and State Responses to the Covid-19 Pandemic. Varšava: OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. <https://www.osce.org/files/l/documents/e/c/457567_0.pdf> [16. 10. 2023].
- PODJED, Dan
2020 *Antropologija med štirimi stenami: Spoznavanje družbe in sebe med pandemijo*. Ljubljana: Založba ZRC.
- PODJED, Dan in MURŠIČ, Rajko
2021 Biti ali ne biti tam: Etnografija na daljavo med krizo in onkraj nje. *Etnolog* 31: 15–33.
- RETHMANN, Petra
2020 Imagining our Futures in Different Keys. *Social Anthropology* 28 (2): 339–340.
- SALAZAR, Noel B.
2020 Anthropology and Anthropologists in Times of Crisis. *Social Anthropology* 28 (2): 346–347.
- SAMUELSEN, Helle in PARÉ TOÉ, Lea
2021 Covid-19 Temporalities: Ruptures of Everyday Life in Urban Burkina Faso. *Medicine Anthropology Theory* 8 (1): 1–21.
- STOCKING, George W. (ur.)
1983 *Observers Observed: Essays on Ethnographic Fieldwork*. Madison: University of Wisconsin Press.

SVETEL, Ana in ZAVRATNIK, Veronika

2021 Lovljenje mimobežnosti: Odsev epidemije na spletnih družbenih omrežjih. *Glasnik SED* 61 (2): 20–29.

SZAKOLCZAI, Árpád

2018 *Permanent Liminality and Modernity: Analysing the Sacrificial Carnival Through Novels*. London, Abingdon in New York: Routledge.

ŠRIMPF VENDRAMIN, Katarina

2020 Strah in meje ... *Vsakdanjik*. <<https://vsakdanjik.zrc-sazu.si/strah-in-meje/>> [17. 11. 2023].

TAVZES, Miloš

2002 *Veliki slovar tujk*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

THOMASSEN, Bjørn

2018 (2014) *Liminality and the Modern: Living Through the In-Between*. London in New York: Routledge.

TORRES, Nicole

2022 Altered States: Liminality and Consciousness During COVID. *Anthropology of Consciousness* 33 (1): 5–9.

100

TURNER, Victor

1974 *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Harmondsworth: Penguin Books.

URADNI LIST REPUBLIKE SLOVENIJE

2020 Odredba o razglasitvi epidemije nalezljive bolezni SARS-CoV-2 (COVID-19) na območju Republike Slovenije. *Uradni list RS*, št. 19/20 in 68/20.

VERBINC, France

1974 *Slovar tujk*. (4. izdaja.) Ljubljana: Cankarjeva založba.

VIGH, Henrik

2008 Crisis and Chronicity: Anthropological Perspectives on Continuous Conflict and Decline. *Ethnos* 73 (1): 5–24.

WHITEFORD, Linda M.

2020 A Room with a View: Observations from Two Pandemics. *Anthropology Now* 12 (1): 7–10.

YONG, Ed

2022 The Millions of People Stuck in Pandemic Limbo. *The Atlantic*, 16. 2. 2022. <<https://www.theatlantic.com/health/archive/2022/02/covid-pandemic-immunocompromised-risk-vaccines/622094/>> [17. 11. 2023].

ZAVRATNIK, Simona in CUKUT KRILIĆ, Sanja

2021 Migracije v času pandemije covid-19: Meje mobilnosti in družbene neenakosti. *Teorija in praksa* 58 (1): 72–87.

ZAVRATNIK, Veronika in SVETEL, Ana

2021 “Coronacoaster”: Local Reflections on Digital Social Networks. *Etnologické rozpravy / Ethnological Disputes* 28 (1): 52–65.

BESEDA O AVTORJU

Dr. Dan Podjed je višji znanstveni sodelavec v Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU in izredni profesor na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Leta 2010 je soustanovil Mrežo za aplikativno antropologijo EASA in jo vodil do leta 2018, zdaj pa ima v njej funkcijo izvršnega svetovalca. Leta 2013 je zasnoval dogodek Why the World Needs Anthropologists, ki je postal osrednje evropsko stičišče aplikativnih antropologinj in antropologov. Raziskovalno se posveča izoliranim ljudem in skupnostim, razmerju med ljudmi in tehnologijami ter razvoju izdelkov in storitev po meri ljudi in okolja.

ABOUT THE AUTHOR

Dan Podjed, PhD. is a Senior Research Associate at the Institute of Slovene Ethnography of the Slovenian Academy of Sciences and Art, and Associate Professor at the Faculty of Arts, University of Ljubljana. He co-founded the Applied Anthropology Network (EASA) in 2010, was its Convenor until 2018, and now serves as its Executive Advisor. In 2013, he conceived the Why the World Needs Anthropologists event, which has become the main European meeting point for applied anthropologists. His research focuses on isolated people and communities, the relationship between people and technologies, and the development of people-centred and sustainable products and services.

SUMMARY

Memories of the meantime: A rear view on the times of crisis

The discussion focuses on the perception of the time during the COVID-19 pandemic and other crises. It seeks to look at these periods in retrospect and from a critical distance to understand how liminal situations affect people and society. In doing so, the article pays special attention to the *meantime*, that is, the time in-between, in which the ordinary temporality is either stretched or shrunk, and in either case is transformed into something new, that carries a different quality.

The article first introduces an overview of how anthropologists have worked to understand the meantime during the pandemic, and then describes the recollections of an individual who was stuck in a hospital isolation chamber because of their illness. The analysis builds on the question of how the meantime is affected by a crisis, which, according to the dictionary definition, is both an “unfavourable, intractable situation” and a “decisive moment or condition” or a “(decisive) turning point” that can occur either in society or in a company or in an individual – and can last indefinitely or transform into a new form of crisis. As the author explains, the “new normal” that many expected did not emerge after the end of the health crisis, i.e. the COVID-19 pandemic. Instead, other crises emerged, some of which had already been evident in pre-COVID times, such as the climate crisis, while the war in Ukraine and the related energy crisis were less predictable.

In conclusion, the paper argues that a constant or permanent crisis has become a central metaphor of contemporary global society, and perhaps even the new normal. In this light, it asks whether it is meaningful at all to discuss the meantime as a special or extraordinary period that marks an “interlude” to the otherwise linear and continuous nature of “normal time”. It also seems reasonable to ask whether the two fundamental concepts that have characterised the pandemic – “crisis” and “isolation” – might not be better combined into one, which could be called “*crisolation*”. Perhaps we should also begin to consider that the meantime is a key analytical element that becomes more important than ordinary time during the “ordinary emergency”, i.e. during the *crisolation*, and that the constant “vertigo” discussed by Daniel M. Knight (2021) is perhaps the desired and sought-after “new normal”. With all these considerations in mind, anthropology and ethnology could also consider the meantime in more depth, using this notion to build on the classical concepts of the branch, including liminality.